

HAZIRLAYANLAR

Ayfer Bartu Candan, Cenk Özbay

Kültür Denen Şey

ANTROPOLOJİK YAKLAŞIMLAR

metis

İş Antropolojisi

Cenk Özbay

BU KİTABIN pek çok bölümünde, antropolojinin kendi tarihinin uzun bir dönemi boyunca “ötekine”, yani Batılı-gelişmiş-modern olmayan toplumlara, hatta toplum haline dahi gelemediği düşünülen topluluklara dair, onları inceleyen, Batılı olandan farklılıklarını (bu vesileyle de Batılıların modernleşirken geride bıraktıkları geçmiş “ilkelliklerini”) resmeden bir bilgi biçimi, kendine özgü (ve diğerlerinden ayrı) bir disiplin olduğu anlatılıyor. Ancak postmodern ve yapısalcılık-sonrası bir tarihsel anda, daimi, doğal ve normal olduğu düşünülüp üzerine iş yapılan tüm o farklılıklar ve onları yeniden üretmek, elbette geçersiz hale gelip gözden düştü. Antropoloji, Amerikan üniversitelerinde çok okunan bir derleme kitabın (MacClancy, *Exotic No More*, 2002) başlığındaki gibi, egzotik olmaktan çıkıyor ve Batı-Doğu, Kuzey-Güney, modern-ilkel, gelişmiş-gelişmemiş gibi disiplinin yönelimini tayin eden ikiliklerden sıyrılarak, inceleyenle incelenenin aynı bağlamlardan olabildiği, o bağlamın da gezegenin her yerine –ileri kapitalist şehirlerden madencilik yapılan uzak ormanlara, iki ülke arasındaki tampon bölgelerden okyanuslardaki boru döşeme tesislerine kadar– uzandığı bir hale dönüşüyor. Diğer bir deyişle antropoloji, belirli birilerinin uzmanlık, bilim otoritesi ve elbette ırksal ayrıcalık ile böyle meziyetlere sahip olmayanları gözlemlediği tek yönlü bir entelektüel girişimden, herkesin herkes hakkında, her yerde araştırma yaptığı, hemzemin ve çoksesli bir bilgi birikimine evrildi; adeta demokra-

tikleşti. Pek çok sorun, eşitsizlik ve hiyerarşi varlığını halen sürdürse de, genel bir eğilim olarak antropolojinin mevcut yönelimini ve yakın tarihini böyle tarif edebiliriz.

Bu bölümün konusu çalışma düzenleri, emek ilişkileri ve işyeri ortamlarının antropolojiye yansımaları. Bu cümle bile buradaki derdimin yeterince antropolojik olmadığı izlenimi uyandırabilir, çünkü disiplinlerarası konu paylaşımında emek, çalışma, işyeri, kapitalist işbölümü gibi kavramlar geleneksel ve tarihsel olarak sosyolojiye ve iktisata aitmiş gibi durur. Örneğin, az önce başlığını andığım ve yirmi üç tematik bölüm barındıran MacClancy'nin kitabında milliyetçilik, ırk, kent yoksulları, göç, sağlık, turizm ve medya gibi köklü alt-disiplinlere dair analizler var ama iş antropolojisi yok.¹ Bu “yokluğa” karşılık, sosyolojinin “kurucu babaları” olarak bilinen Marx, Engels, Durkheim, Weber ve Simmel'in yazdıklarına baktığımızda işin, işyerinin, emeğin ya da para ekonomisinin modernleşen toplumda nasıl örgütlendiğine dair detaylı gözlemler ve derin kuramsallaştırmalara rastlarız. Koskoca bir disiplin, uzun müddetler boyunca bu noktadan hareketle ilerler ve toplumu tahlil etmede önceliği bu mevzulardan beslenen kuramlara verir. Aynı dönemin kurucu antropologları ise söz gelimi, “yerel” kabilelerin akrabalık ilişkileri, dil kullanımları, dinsel fetişleri, büyüçülük ve şifacılık faaliyetleri ya da hediye değiş-tokuş merasimleriyle meşguldüler.² Modern dünyada, daha da belirgin haliyle,

1. Sage'in yayımladığı iki ciltlik ve bin küsur sayfalık *Sosyal Antropoloji El Kitabı*'nda da (Fardon ve diğ. 2012), Blackwell'in bastığı toplam kırk dört kitaplık antropoloji okumaları serisinde de iş antropolojisi mevcut değil. Bununla birlikte, iş antropolojisinden “kapitalizm-öncesi” ekonomik faaliyetleri ve çalışma koşullarını (avcı-toplayıcı gruplardan muhtelif tarım çalışmalarına giden uzun bir yol) incelemeyi anlayan geçmiş bir gelenek de var.

2. Elbette 20. yüzyılın başında Karl Weule, Richard Thurnwald, Audrey Richards ve en önemlisi Bronislaw Malinowski gibi en erken dönem ya da “ilk” antropologların (ki hiçbiri antropoloji eğitimi almamıştı, keza o noktada öyle bir eğitim mevcut değildi) eserlerinde emekten ve ekonomiden bahsediliyordu, hatta Malinowski'nin 1925 tarihli *Emek ve İlkel Ekonomi* ve Richards'ın 1935'te çıkan *İlkel Bir Kabilede Açlık ve İş* diye kitapları bile var; ancak bu çok değerli çalışmalara ve tüm disiplini etkisi altına alan kimi fikirlere rağmen, bugün anladığı-

teknolojinin hızlı geliştiği ve gelişmeye devam ettiği fabrikalarda çalışmak, antropologların ilgisini çeken bir konu değildi, en azından 1980'lere dek.

İş antropolojisinin tarihinden önce değinmek istediğim başka bir nokta var. Bir sosyolog olarak bu kitapta bu yazıyı yazmamın esas nedeni de bu: Antropolojinin hangi konular hakkında çalışıp hangilerini ihmal ettiğinden ya da diğer disiplinlerin de tarihlerine işlemiş iktidar eşitsizliklerinden payına ne düştüğünden daha önemlisi, bugün antropolojiye mal edilmiş olan araştırma yönteminin, "etnografi", diğer sosyal bilim dallarına sızmış, özellikle de sosyolojide kendi hâkimiyetini yaratmış olması. Garip bir ifadeyle bile olsa, Türkiye'deki sosyal bilimcilerin "niteliksel" sosyoloji dediği akıma, "antropolojikleşmiş" bir sosyoloji dememi bile makul kılacak yoğunlukta bir etnografi sağanağıyla karşı karşıyayız. İddiam şu: İş-çalışma-işsizlik-emek ya da ekonominin gündelik ve toplumsal hayata etkileri gibi bir konuda araştırma yapacağınız ya da bulgularınızdan bir tez, yazı ya da kitap kaleme alacağınız zaman, sosyoloji ve antropoloji ayırt edilemez şekilde birbirine yaklaşıyor ve iki disiplinin arasında (bazen başka bilim dallarından da ödünç alınmış soru, fikir ve yaklaşımlarla) gerçek bir disiplin-ötesi inceleme alanı ve literatür oluşuyor. Ekonomiye, demografiye ya da istatistik bilimine daha yakın, istihdam rakamları ve oranlarını, işsizlik raporları ya da sektörel dağılım ve değişimlerini araştıran kimi sosyologlar, özellikle Amerikan sosyolojisinde, mevcut (ve hatta bazen iktidarla donatılmış ve baskın) olsa da; eleştirel sosyal bilimciler için temel ilke, araştırmacının gidip bizzat o işyerinde aktif olarak çalışması, kendini çalışanlardan biri olarak konumlandırması, yeterince uzun bir zamanı orada sıradan bir çalışan olarak geçirecek o işyerinin kültürüne ve içindeki insanların yaşayış biçimlerine ve ilişkilerine nüfuz etmesi ve buradan öğrendiklerini, çıkardıklarını, yorumladıklarını önce en kısa sürede not alarak, sonra da

mız ve benim bu yazıda anlatmaya gayret ettiğim türde bir iş antropolojisinden söz etmek, o aşamada henüz mümkün değil (Spittler 2010).

belirli yazım stratejileri ile hikâyelendirerek anlamlandırması ve okuyucuya sunması. Diğer bir deyişle, işyeri ya da çalışma etnografisi yapması. Konuya böyle baktığımızda, kim antropologdu kim değildi, hangi eser “gerçek” antropolojyidi hangisi değildi gibi sorular teferruat haline geliyor. Burada esas olan, belirli bir işyerinde ya da herhangi bir ekonomik sektörde çalışmış gibi hissetmemiz, mahrem ve kişilerarası dinamiklere hâkim olmamız, “ekonominin kültürüne” ve “kültürün ekonomisine” aşına hale gelmemiz ve yoklukları, eşitsizlikleri, iktidarın gündelik hayatını, toplumsal farklılıkların izdüşümünü adeta birinci elden tecrübe etmemiz. Bugün iş antropolojisi, bu hususlardaki başarısı oranında var olabiliyor ve tüm disiplinlerden araştırmacıların ilgisine mazhar oluyor.

Bu çerçevede, antropolojinin “modern” iş ile ilgilenmesi, ilk kez Sandra Wallman’ın derlediği ve 1979 yılında yayımlanan bir kitap olan *İşin Sosyal Antropolojisi* ile başlıyor. Tersaneler, sendikalar, bürokrasi, çiftlikler, hatta yer süpürücüler ve kirlilikle ilgili yazılar olsa da, bu kolektif çalışmanın esas alameti farikasının teorik ve kavramsal yazılar olduğunu, bölümlerin çoğunun “dünyanın farklı köşelerinde” Marx’ın, Weber’in ve başka kuramcılarının fikirlerini gözden geçirmekten ibaret olduğunu fark edebiliyoruz. Wallman kitabın önsözünde 1970’lerin sonunda İngiltere’deki genel sosyal ve ekonomik koşullardan bahsederek sanayileşmenin karaya vurduğu, ekonomik krizlerden yorgun, işsizliğin artmakta olduğu, teknoloji “tehlikesinin” tüm işyerlerini sardığı bir anda çalışmanın geleceğinin ne şekilde olacağına sadece medyada ve siyasette değil, sosyal bilimciler arasında da “yeniden” gündeme geldiğini ve bunun kaçınılmaz olarak antropolojiyi de etkilediğinden bahsediyor. Dünyanın “gelişmiş”, “gelişmemiş” ve “gelişmekte olan” diye kolayca üçe bölündüğü bir siyasi-ekonomik kalkınma haritasında, bu kategorilerdeki ülkelerdeki iş ve çalışma koşullarını karşılaştırmalı olarak incelemenin önemini ve faydasını vurguladıktan sonra Wallman, işe eğilen bir antropolojinin “değerin çelişkilerini ve rutin hayatın rutin anormalliklerini” açıklayamasa da en azından fark edeceğini öne sürer (1979: 3). Bugün geldiğimiz yerde, iş antropo-

lojisinin yalnızca o çelişkileri ve rutin anormallikleri değil, hayatlarımızın büyük kısmını geçirdiğimiz, zamanımızı ve enerjimizi harcadığımız, kendimizi tanımladığımız, o vesileyle içerisinde kaybolduğumuz ya da kendimizi bulduğumuz, iktidarın belki en görünür ve yaşamsal biçimlerine ve temsilcilerine (müdür, patron, şef, sorumlu, amir, işveren, bölüm başkanı gibi) tabi olduğumuz, irili-ufaklı ve gizli-açık her türden bürokrasiyi ruhumuzda ve bedenimizde hissettiğimiz, ve aslında her deneyimin biricik olduğu, içine girmeden, o işi “yapmadan” anlaşılamayacak özerklikte bir alana dair çok önemli bilgiler devşirdiği bir gerçek.³

Dünyada İşin Etnografisi

Aihwa Ong, 1979-80’de doktora tezi için yaptığı araştırmadan uyarladığı kitabı *Direnişin Ruhları ve Kapitalist Disiplin*’i 1987 yılında yayımladı. Sonradan küreselleşme ve neoliberalizm antropolojisinin en önemli figürlerinden biri olacak olan Ong’u bu erken dönem etnografik çalışması, ilk çıktığında sert eleştirilerle karşı-

3. Bunu söylemek, hiç de hafife alınmaması gereken bir alt-disiplin olan iş sosyolojisinin, çalışanlarla yapılan mülakatlarla şekillenen yapısını dışlamak anlamına gelmemeli. Muhtelif sektörlerde çalışmak hakkında sorulabilecek bazı sorular ya da araştırmacının çeşitli engelleri veya tercihleri, “bilfiil” o işte istihdam edilerek araştırma yapmayı gereksiz ya da imkânsız kılabilir. Bu bizleri “iş etnografisi” çerçevesinin dışına çıkarsa da yapılan araştırmayı değersiz ya da etkisiz kılmaz şüphesiz. Bu kapsama giren bazı temel örnekler arasında, Michele Lamont’un New York ve Paris’teki alt-sınıf erkek işçilerle yaptığı görüşmelerden ürettiği *Çalışan Adamların Onuru* (2002), Jane Collins’in ABD ve Meksika’daki tekstil fabrikalarında gerçekleştirdiği “çok sahalı” etnografisi *İplikler* (2003), Kevin Yelvington’ın Trinidad’daki bir fabrikayı ve çalışanlarını anlattığı *İktidarı Üretmek* (1995), Edna Bonacich ve Richard Appelbaum’un Los Angeles’taki tekstil atölyelerine odaklandıkları “çok yöntemli” incelemeleri *Etiketin Ötesi* (2000), Amerika’nın en çok saygı duyulan antropologlarından Katherine Newman’ın Harlem’deki yoksulları yıllarca takip ederek ve kaydışı iş hayatlarına dair onlarla konuşarak yazdığı kitapları (1999 ve 2006), aile-cinsiyet-iş kesişiminde en çok okunan akademik eserleri üreten Arlie Hochschild’in kitapları (1983 ve 1989) ve Gary Alan Fine’in bugün bile yeteri kadar incelenmemiş, restoranlardaki iş kültürüne ve mutfak çalışanlarına odaklandığı öncü kitabı *Mutfaklar* (1996) sayılabilir.

laşsa da uzun vadede büyük yankı buldu ve binlerce atfı aldı. Günümüzün iş antropolojisinin oluşumunda bir kilometre taşı olan bu kitapta Ong, Malezya'daki bir serbest ticaret bölgesinde kendi kendine yeten bir tarım köyünün modern bürokrasi ve endüstriyle karşılaşmasını aktarır. Köyün genç bekâr kadınları, Japonlar tarafından yakınlarda açılan bir elektronik fabrikasında işe girerler ve o güne kadar karşılaşmadıkları bir kapitalist kontrol, bedensel denetim, erkek bakışı ve otoritesiyle baş başa kalırlar. Marx'ın anlattığı gibi bir "yanlış bilince" ya da "sınıf dayanışmasına" sahip olmayan bu kadınlar, kendi dimağlarından süzülen direniş ve sabotaj taktikleri geliştirirler. Bunların en ünlüsü, çalışan kadınların belli aralıklarla tatmin edici hiçbir tarafı olmayan, oldukça zorlayıcı koşullara sahip fabrikaya gelmeyip, kendi geleneklerine uygun şekilde "içlerine kötü ruhların girdiğini" (belki Türkçeye "içine cin kaçmak" diye de çevirebiliriz) iddia etmeleriydi. Dinlendiklerinde, bu kötü ruhlar bedenlerini terk ediyordu ve yeniden çalışmaya uygun hale geliyorlardı. Öte yandan, bu genç kadınlar para kazandıkça tüketim ve alışveriş, makyaj yapmak, ya da kente gidip gezmek gibi "bireysel" ve modern arzulara kapılıyor ve bu, hem "geleneklerini" ve erkek egemenliğini korumaya çalışan ailelerini hem de itaatkâr ve uysal işçilerini kaybetmek istemeyen Japon şirketini tedirgin ediyordu. Aile-şirket ikilisi bu özgürleştirici arzulara cevaben, pek çok başka örnekten de aşına olduğumuz bir "iffetli kadın" anlatısını dolaşıma sokarak bireyselleşme, bağımsızlaşma ve direnç gösterme eğiliminde olan genç kadınları "yola getirme" çabasına giriyorlardı. Çoğu işçi, bu iffet söyleminin hâkimiyetine boyun eğip, kendilerinden isteneni yapsa da, bir yandan da fabrikada ağlayıp, bayılıp, tepkisizleşip, işi yavaşlatıp, kötü ruhların kendilerine sahip olmasına "izin vererek" direnmeye çalışıyordu.

Ong bu kitapta hem modern fabrikanın yeni nüvelenmeye başlayan küreselleşme koşullarında Batı-dışı bir coğrafyadaki halini ve "yerli" işçilerin ve hayatların bundan nasıl etkilendiğini ortaya koyarak, takip eden on yıllarda katlanarak artacak bir trende kapı aralıyor hem de çalışma-emek-sınıf literatüründe rotayı Marx'tan

Michel Foucault'ya kırmanın, “söylem, öznellik, direniş ve bedene” bakmanın, sınıf bilincinin ya da örgütlenmesinin neden mevcut olmadığına (ya da nasıl oluşacağına) yoğunlaşmaktan daha verimli olabileceğini kanıtlıyordu. Yaklaşık otuz yıl sonra Ong'un öngörülerinin ve müdahalesinin çok yerinde olduğunu ve bir alt-disiplinin yeni yönünü tayin ettiğini görebiliyoruz.⁴

Ong'un açtığı bu yolun, hepsini burada sayamayacağım kadar çok takipçisi oldu, en başta geleni de muhtemelen Lisa Rofel'dir. 1999'da çıkan *Öteki Modernlikler*'de Rofel, Çin'de bir ipek fabrikasında çalışan üç kuşaktan kadınların anlatıları dolayısıyla farklı tarihsel dönemlerde sömürgeci, devletçi ve kapitalist anlamları olabilen modernitenin, farklı bağlamlarda farklı şekillerde tesis edildiğini ve bunun, çalışma rejimleri ile cinsiyet kimliklerinden (bu örnekte, yaratılan kadınlık modelleri ve “öykünmeleri”) asla bağımsız olamayacağını belgeler. “Kadın işçiler, modernitenin yaşanamaz kıyılarında nasıl yaşıyorlar” (1999: 127) sorusunu kitap boyunca değişik biçimlerde tekrarlayan Rofel, moderniteyi bir muhayyile ya da bir ideal olarak düşünmeyi önerip, fabrikanın bu kadın işçilere modernlik hali ile birlikte sunduğu veya reddetmelerini talep ettiği düşünme ve arzu etme biçimlerini, sosyalizmin yerini kapitalizme bıraktığı, dolayısıyla da tüm tahayyül etme ve idealleştirme biçimlerinin dönüştüğü bir anda aktarıyor.

Ong'un açtığı yoldan gidenlerden bir diğeri de Pun Ngai oldu. 2005 yılında yayımlanan *Çin Malı, Öteki Modernlikler*'den farklı

4. Burada kastım, Marx'ı ya da Marksist düşünceyi ve sosyal bilimi çöpe atmak değil, Ong'un yaptığı da bu değildi: Marksist kategorilerin ve soruların en kullanışlı olacağına inandığımız çalışma ortamında ve fabrika düzeninde bile, önceliği Foucault'cu açıklamalara ve kuşkulara vermek. Bugün çoğumuza “normal” gelen ve Ong yaptığında fazlasıyla radikal sayılabilecek bu tavır, tecrübeli sosyolog Kristen Luker'in bugün hayattaki sosyal bilimciler ile sosyal bilim yapma ve değerlendirme yollarını etkileyen en önemli kriterin Foucault'cu sorular ve analizlere başvurmak ya da onları görmezden, duymazdan gelmek olduğu yönündeki iddiası ile örtüşüyor. Foucault'nun öğrettiği şekilde, analiz yaptığımız kategorileri ve bilme şekillerini verili kabul etmekten vazgeçip; hangi iktidar ve bilim söylemleri ile şekillendiklerini sorgulamaya başladığımız anda, geriye dönülmez şekilde farklı bir düşünce âlemine geçeriz, der Luker (2010).

olarak odağına ülkedeki kültürel devrim, iktidar yapısı ve sosyalizm-sonrasına geçiş yerine esas olarak küresel neoliberalizmi alır. Daracak işçi yatakhanelerinde haftalarca işçilerle birlikte yaşayan ve fabrikada çalışan Ngai, işçi kadınların köylerini bırakıp bu işlere niye girdiklerini, fabrikada karşılaştıkları zorlukları, kısıtlı dinlenme mekanizmalarını ve belki bu kitabın en özgün ögesi olarak da bu genç kadınların bedenlerinin “acı üretmek” bu baskı rejimine nasıl karşı geldiğini anlatır. *Dagongmei*, köyden gelen bu fabrika çalışanı kadınların kimliğidir ve sınıfın, cinsiyetin, cinselliğin, ahlakın, devletin ve sermayenin mücadele edip şekillendiği (ve diğerlerini şekillendirdiği) bir söylemsel arenadır. Özellikle ataerkil aile, devlet ve sermaye, fabrikaya “ittiği” ya da “kapattığı” bu kadınlara muhtelif biçimlerde toplumsal ve simgesel şiddet uygular. Yanıklar ve sakatlıklar gibi akut bedensel zararlar çoğu kez kronikleşen baş ağrısı, bel rahatsızlıkları, görme ve işitme kayıplarına eşlik eder. Ngai, aynı zamanda *dagongmei*’nin saf ya da şuursuz bir özne olmadığını, fabrika işlerini çoğu zaman taktikler geliştirerek, rekabet ederek ve diğer yüzlerce kadının arasından sıyrılarak, “ne olacağını pekala bilerek” kazandığını da gösterir; tıpkı para biriktirmek ya da Pekin’i ziyaret etmek gibi baskıcı kurumların pek de hoş karşılamadıkları bireysel arzularının mevcut oluşunu vurguladığı gibi... Bu düzlemde sınıf, bir “boş gösteren”e (*empty signifier*) evrilmiş; “yalnızca Çin modernitesinin hegemonisi tarafından tedavülenden kaldırılmış değil, sokaktaki insanlar ve hatta bizzat işçi sınıfı tarafından da nefretle bakılan bir hale dönüşmüştür” (2005: 24). Kadın, göçmen, köylü, cahil, geri kalmış, ve modern olmayan *dagongmei* bu çıkmazda bedensel acı ve daha önemlisi gece görülen kabuslar ve atılan istemsiz çılgınlıklarla dışa vurulan bir anlatı türü, ya da bir ses, bir öznelik hali kazanır. Tedavi edilemeyen kronik acılar ve kontrol edilemeyen kabuslar ile apansız çılgınlıklar, Ngai’ye “direniş ihtimalinin bilinçle bilinçdışı arasındaki alanda olduğunu düşünebilir miyim” diye sordurur (2005: 166). Tutku, öfke, kuram ve gözlemi en iyi harmanlayan kitaplardan biri olan *Çin Mali*, böylelikle “madun çılgılık atabilir mi?” sorusuyla son bulur.

Fabrikalara gidip çalışarak gözlem yapan başka sosyal bilimciler de oldu. Örneğin Carla Freeman (2000) Kuzey Amerika'nın pahalı maliyetlerinden kaçarak Karayipler ülkesi Barbados'ta 1990'larda filizlenen "enformatik" endüstrisinin üretim merkezlerinde çalışarak ve diğer işçilerle görüşmeler yaparak, kâğıttan dijital ortamlara aktarılan bilgilerin ya da bilgisayara "girilen verilerin" peşinden istihdam edilenlerin nasıl zihinsel ve bedensel biçimlerde terbiye edildiğini, gözetim rejimine tabi tutulduklarını, bilgisayarın bu uğurda nasıl kullanışlı bir alet haline dönüştüğünü gözler önüne sererken, işçi kadınların kılık-kıyafet ve moda ekseninde ne tür bir simgesel direniş geliştirdiklerini belgeliyor. Buna göre, enformatik endüstrisinin klimalı, temiz, geleneksel fabrikalara benzemeyen, ofisi andıran mekânlarında çalışan kadınlar gerekirse ekstra işler de yaparak satın aldıkları moda uygun kıyafetleri ve yüksek topuklu ayakkabıları ile, düşük seviyeli işlerini "dışarıda" yüksek statülü kıyafetleri ve görünüşleriyle dengeliyorlar: Bir anlamda hakir görülen "fabrika kızı" olmamak için kendi gündemlerini ve dışavurumlarını yaratıyorlar. Bu simgesel güç, kadınların artan müzakere kabiliyeti ile ulusötesi şirketlerden kazandıkları küçük ücret artışları, esnek mesai saatleri ve ulaşım ücreti ödenmesi gibi faydalara da dönüşebiliyor. Freeman ayrıca "üçüncü dünya" ya da "küresel Güney" mensubu bir çalışan dendiğinde gözümüzün önünde beliren stereotipe güvenmememiz gerektiğini hatırlatarak, işte gurur ve keyfin, tatminsizlik ve stresle iç içe geçebileceğini, dolayısıyla da "iyi iş" ve "kötü iş" ikiliğinin yanıltıcılığını kanıtlamış oluyor.

Dorinne Kondo, doktora tezi için 1980'lerin başında Tokyo'daki mavi-yakalı mahallelerde, konfeksiyon atölyelerinde çalışıyordu. Tezinden çıkan kitap olan *Benlikleri İşlemek* (1990) bu yazıda bahsettiğim diğer pek çok eser gibi küresel(leşen) siyasal ekonomiyi ve post-yapısal düşünme biçimlerini sağlam bir etnografik araştırma ile birleştirebilmiş olmasıyla iş antropolojisi literatüründe derin bir iz bıraktı ve Kondo bu türde başka bir kitap yazmamış olsa da hâlâ okunan, başvuru ve tartışılan bir klasik kaynak haline dönüştü. İktidar, öznellik ve onları anlamlandıran söylemlerin

kaygan ve değişken oldukları fikrinden yola çıkan yazar, kırk kişinin çalıştığı atölyede temel ayrımın yönetici-patron ile kadın-erkek işçiler arasında yaşandığını, “dışarıdaki” eşitsizlik biçimlerinin –özellikle de cinsiyet farkının– işyeri “içine” de tercüme edildiğini, ve kimliğin oluşumunun ve icra edilşinin (işyeri ortamında da) görelî, tartışmalı ve boşluklu olduğunu vurguluyor. Özellikle de grup ya da aile odaklı bir kültürel ortamdaki “madun, boyun eğen, sessiz” Japon kadını tiplemesinin yeniden üretilmesine imkân veren şarkiyatçı bakış açısı ve, bunun ters tarafındaki, Japonya’nın kendine özgü, içine kapalı ve dışarıdan bakılınca anlaşılamayacak bir yer olduğu inancına ya da önyargısına karşı: “İnsanlar, toplumsal ilişkiler ve başkalarına karşı yükümlülükler dahilinde teşkil ediliyor gibi görünürlerdi. Benlikler ve toplum ayrı öğeler gibi durmuyorlardı, daha ziyade aralarındaki sınır belirsizleşmişti ... İki kutup arasındaki gerilim hiçbir zaman tam anlamıyla çözülmedi, ancak ben o gerilimin yaratıcı olduğunu düşünüyorum,” der (1990: 22-32). Genç, vasıflı, bekâr erkekler ile daha yaşlı, evli ve vasıfsız kadınlar, atölyedeki yaratıcı gerilimin taraflarını oluştururlar. Kondo, benliğin sürekli yeniden yaratıldığı ve “işlendiği” o anlara, o gerilimlere, “iktidar ve anlamın söylemsel sahalarına” bakmamızı önerir; böylece benlikleri “merkezsizleştirebilir ve özcülükten uzaklaştırabiliriz” (43).

Kondo’nun ve Ong’un fabrika etnografisine dair kuramsal ve yöntemsel müdahaleleri, bu yazının boyutları içinde teker teker saymamın mümkün olmadığı kadar çok sosyal bilimciyi derinden etkiledi ve onları temelde Foucault’nun, akabinde Judith Butler’in fikirlerinden esinlenmiş yapısalcılık-sonrası ve belli açılardan postmodern, ancak genellikle çok iyi “icra edilmiş” ve ustalıkla yazıya dökülmüş araştırmalar yapmaya teşvik etti. Bu bağlamda bahsetmeyi tercih ettiğim son örnek, Leslie Salzinger’in ABD-Meksika sınırındaki “serbest ekonomik bölgeler” (*maquiladoras*) içinde yer alan fabrikalarda, doktora tezi için yaptığı çalışmadan çıkan (ve yine çok okunan bir kitap olan) *Cinsiyetleri İmal Etmek*’i (2003). Salzinger’in temel bir savı var: Bu fabrikalar yalnızca televizyon

ya da başka elektronik aletler değil; içinde çalışan işçileri de imal ediyor. Bu imalat da belki diğer her şeyden önce tahayyül edilen ideal işçinin cinsiyetiyle alakalı; farklı işçiler, farklı biçimlerde cinsiyetlendirilmiş öznellikler ile tanınabilir, ciddiye alınabilir, konuşulabilir meşru öznelere dönüşüyorlar. Küresel sermaye, fabrika yönetimi ya da işçi şefi “makul”, “uyumlu”, “söz dinleyen”, “kurallara uyan”, “çalışkan” muhataplar bulmuyor karşısında; onları bizzat hayal ediyor, imal ediyor ve şekillendiriyor. Bu şekillendirme, ya da “özne kılma”, daima nasıl bir erkek ve nasıl bir kadın olduğu ve olunması gerektiği hakkındaki söylemlerle beraber vücuda geliyor. İş, örneğin, dilde “kadınlara özgü” bir hale getirildikçe, kadınsılaştırıldıkça, erkek işçilerin sayısı azalmıyor, ancak bu söylemsel manevra onları değersizleştirmenin, vasıfsızlaştırmanın, güçsüzleştirmenin ve böylelikle de yönetmenin ve sömürmenin bir vesilesi oluyor. Bununla birlikte, işçilerin çalışırken ya da sosyalleşirken yaptıkları şakalar, kurguladıkları oyunlar ya da dillendirdikleri hikâyeler de kaçınılmaz olarak cinsiyete tabi bir hal alıyor. İnsanın kendi yaşamını ve çalışma düzenini kontrol etmesine yönelik arzu ya da kendine duyduğu saygı da aynı biçimde hem fabrika yönetimlerince iktidarlarını kuvvetlendirmek için manipüle ediliyor hem de işçilerin gündelik hayatlarını anlamlandırmalarına olanak tanıyor. Ancak Salzinger, bu ikiliğin de cinsiyet ve cinsellikle derinden bağlantılı olduğunu, bizlerin işyeri doğasını ve işçi kimliğinin imal edilmesinin farklı veçhelerini çözümlenmeye çalışırken daima bu “azimli kategorilere” (*tenacious categories*) ihtimam göstermemiz gerektiğini canlı anekdotlar ve dokunaklı yaşam öyküleriyle kanıtlıyor.

Fabrikalar ve diğer imalat tesisleri, küresel Kuzeyin sanayisizleşmeye başladığı 1970’lerden beri küresel Güneye taşındılar ve burada bahsettiğim örneklerden de anlaşılabilceği gibi iş antropologları ve sosyologları üretim etnografilerini genelde ABD ve Avrupa dışına çıkararak yapabildiler. Öte yandan neoliberalizm, dünya ekonomisi ve insan hayatında tetiklediği pek çok yapısal dönüşüm ve yarattığı tahribata ek olarak, gezegenimizi üretim-odaklı bir sa-

nayi örgütlenmesinden tüketim-finans-turizm-medya merkezli bir ekonomik sisteme yöneltti. Bu anlamda son on, on beş yılda yayımlanan iş etnografilerinin de, üretim ve imalattan çok, bugün dünyadaki en büyük ekonomik sektör olan hizmetlere odaklanması mantıklı bulunabilir. Türkiye'deki duruma geçmeden önce hizmet sektörünü etnografik soru, yaklaşım ve araçlarla inceleyen örneklerle kısaca değinmek istiyorum.

Bir mağazada çalışarak araştırma yapma fikrini ilk kez uygulayanlardan biri Amerikalı eleştirel gazeteci-yazar-aktivist Barbara Ehrenreich'ti.⁵ En popüler olanı da o oldu: Kitabı *Beş On Kuruş* (2001) Amerika'da haftalarca en çok satan listelerinde kaldı, pek çok dile tercüme edildi ve 2011'de gözden geçirilmiş yeni bir baskısı yayımlandı. Ehrenreich'in bu kitap için temel sorusu şuydu: Vasıfsız bir işsiz, bulabileceği işlerle hayatını üç ay nasıl idame ettirir? Yazar, garsonluk, otelde kat görevliliği, temizlikçilik, bakım evinde asistanlık ve perakende devi Wal-Mart'ta satış danışmanlığı yaparak ve yalnızca bu işlerden kazandığı (olabilecek en alt seviyede ücretlerle) nasıl "idare edebileceğini" araştırırken, aslında 21. yüzyılın gelişmiş-müreffeh ekonomilerinde "alt tarafta" çalışanların ne gibi deneyimlere sahip olduklarını, hangi imtihanlardan geçtiklerini ve "iki yakalarını" nasıl bir araya getirdiklerini de anlamayı deniyordu. İş sosyolojisinin de temellerinden biri olan, aslında "vasıfsızlık" diye bir şeyin olmadığı gerçeğini, iştiğal ettiği bu mesleklerde gereken farklı hatırlama, odaklanma, dikkat etme, düşünme, karar verme ve sorun çözme biçimler ve bedensel dayanık-

5. Pek çok sosyal tarihçi de belirli meslek gruplarının belirli tarihlerdeki çalışma koşulları hakkında yazıyor. En parlak örneklerden biri Susan Benson'ın Amerika'da ortaya çıkan ilk "çok katlı mağazalarda" (*department stores*) çalışan kadın tezgâhtarları anlattığı kitabıdır (1986). Özellikle Benson'ın "müşterilere dönük yeni rahatlatıcı etik" dediği ve bugün de etkisini koruyan, "müşterileri dinlememiz lazım, anlamamız lazım, onlara gülümsememiz, kendilerini iyi hissettirmemiz lazım" tarzı dayatılmış-öğrenilmiş muamele biçiminin tanımlanmasını ya da "sadece gezinen, bakmaya gelen, kafasını dağıtan" bir müşteri tipi ile onları "eyleyen" tezgâhtarların mağazadaki oluşumunu vurgulaması oldukça önemli (1986: 17).

lılık dereceleriyle ispatlayan yazar; “alt kademe” işlerin anlamsızlık, tekrar, monotonlukla dolu olduğunu, bu yüzden de dayanılmaz olduğunu ve çok yüksek bir işe giriş-çıkış oranıyla (*turnover rate*) çalışıldığını da kendi tecrübeleriyle gösterir. Sürekli değişen ve kendi ihtiyaçlarının dikkate alınmadığı günlük ve haftalık mesai planlamaları, adayların ve çalışanların tabi tutulduğu psikoloji-işletmecilik testleri, müdürlerin ve müşterilerin kaba, saygısız ve umursamaz tavırları gibi sonraki araştırmalarda da defalarca teyit edilecek çok önemli mevzular da bu kısa kitapta olanca çıplaklığıyla beliriyor. Ehrenreich, ünlü ve hali vakti yerinde bir gazeteci olarak pek çok sosyal bilimcinin o zamana kadar pek de soruyormuş gibi durmadığı bir soruyu soruyor ve bir anlamda yeni bir alt-disiplinin oluşumunu kolaylaştırıyordu: Her gün sayısız tüketim mekânlarında bize hizmet eden, konforumuzu sağlayan, pisliğimizi temizleyen, çocuklara-yaşlılara-hastalara-sakatlara bakan, gelişmiş ekonomimizin daha ziyade alt tarafında ve güvencesiz halde konumlanan, “çalışan yoksul” olarak yaşamaya mecbur olan, başka bir seçeneği ve gelecek umudu olmayan bu insanlar kimler, buralar nasıl işyerleri ve bunlar nasıl hayatlar?⁶

Ancak Ehrenreich “gerçek hayatından” ayrırlıp, kendini hizmet sektörünün yorucu temposu, düşük maaşları ve kaprisli müşterilerine bırakmadan önce de bu yolu seçen sosyal bilimciler vardı. En başarılı olmuşlarından biri herhalde Robin Leidner. Yazar, kitabı *Hızlı Yemek, Hızlı Sohbet* (1993) için, 1980’lerin ikinci yarısının Reagan Amerikası’nın simgeleşmiş iki ekonomik alanında, McDonalds hamburger restoranında ve (artık pek kalmayan) kapı kapı gezip sigorta paketleri satan Combined Insurance firmasında çalıştı. Sosyolojinin (ve kendi meşrebince işletme disiplininin) iş ve

6. Ehrenreich, bu kitabın bir devamını da yazdı: *Yem ve Devre* (2005). Orta sınıflar ve orta tabaka, yarı-profesyonel işler hakkındaki bu kitap için aylarca işletme kültürünün, “kendini geliştirme” literatürünün ve şirket anlatılarının peşine takılıp, fuar fuar gezip, kurslara katılıp, iş arayıp sonunda da bulamayarak, yalnızca Amerikan ekonomisinin en alt kademesindeki işlerde değil orta seviyelerde de ciddi bir güvencesizleşme, kriz ve tıkanıklık olduğunu ortaya koydu.

emek süreci kuramsallaştırmalarını yetersiz bulan ve hizmet sektörünün doğasında yer alan “kontrol edilemez ve öngörülemez” müşteri taleplerini yeterince hesaba katmadıklarını vurgulayan Leidner, bunun için “etkileşim ânında” müşterinin davranışlarını tahmin etmeye en yakın ve bu uğurda en çok senaryoyu öngörüp iş tanımını olabildiğince standartlaştıran iki sektörün, çalışanlarını nasıl eğittiklerini ve bu eğitim-terbiye-disiplin sürecinin gündelik hayata nasıl tercüme edildiğini tecrübe ederek aktarıyor. Bu denklemden, şirketlerin en temel müdahalesi, hizmet sektöründe çalışan işçilerin tavır, davranış, hal ve hatta kişiliklerine nüfuz edilerek, “uygun şekle” bürünmeleri için çaba göstermeleri oldu. Leidner’ın 1980’lerdeki bu erken gözlemlerinden 2010’lara doğru geldiğimizde, bu müdahalelerin dozunun arttığını, hatta bugünkü çalışma ortamının “iyi görünmek ve doğru tınlamak” olarak da tanımlanan bir “estetik emek” üzerine kurulu hale geldiğini biliyoruz (Williams ve Connell 2010).

Hamburger restoranlarında dört sene yarı-zamanlı çalışarak doktora tezi için gözlem yapan ve gerek işyeri ortamında gerek müşterilerle etkileşimlerde ırk ve göç mevzularının öneminin altını çizen Talwar (2002); bir yıl boyunca Amerikalıların *corner store* dediği marketlerde kasiyerlik yapan ve bu işyerindeki dinamiği ırksal eşitsizlik ve günümüz ekonomik adaletsizlikleri dolayısıyla açıklayan McDermott (2006); San Francisco otellerinde resepsiyonistlik, kat görevliliği ve müşteri sorumluluğu gibi muhtelif görevler yaparken, toplumsal sınıfın nasıl geri döndürülemez geçmişlerden gelen (neredeyse) sabit bir tarafının olduğu kadar, icraya dayalı, o anda gerçekleşen ve öğrenilen birtakım hissediş ve davranış kalıplarıyla ilişkili olduğunu gösteren, o arada da bizi otellerin “görmediğimiz” dünyasına sokan Sherman (2007)⁷; Wall Street’te-

7. Sherman’inkine benzeyen bir incelemeyi, Çin’de Eileen Otis (2012), bizzat otellerde çalışmadan ancak kapsamlı gözlemler ve mülakatlar yaparak gerçekleştiren ve neoliberalleşen, dünyaya açılan, “arzulanan vatandaşlarla dolu” Çin’e dair önemli bir eser ortaya koyuyor. Lisa Rofel’in etnografik olmayan ikinci kitabı *Arzulayan Çin* de bu çerçevede oldukça önemli bir kaynak (2007).

ki finans şirketlerinde ve yatırım bankalarında çalışarak (ve diğer araştırma yöntemlerini de kullanarak) en “insansız”, “teknik” ve “rakamsal” sektörlerden birindeki yaşam ve anlam evrenlerini erişilir kılan ve finans piyasasının nasıl oluşup işlediği hakkında mahrem bilgiler paylasan Ho (2009)⁸; Çin’in Harbin kentinde üç farklı mağazada çalışarak, devlet kontrolü altındaki eşitlikçi-sosyalist bir tüketim rejiminin serbest piyasa mantığıyla işleyen bir alışveriş çılgınlığına evrilmesinin yarattığı sancuları inceleyen ve odağına “eşitsizliğin icrası”, “hak iddia etmenin yapısı” ve “ayrıcılık arayışı” gibi kavramları koyarak gündelik yaşama tesir eden ve Türkiye bağlamında da son derece anlamlı olabilecek tezatlarla ve çelişkilere ulaşan Hanser (2008); üniversiteden aldığı bir yıllık araştırma iznini iki farklı oyuncakçıda çalışarak kullanan ve hem Amerikan ebeveynleri ile çocuklarının ve hatta çocukluk fikrinin ne tür bir tüketim tutkusunu içinde olduklarını belgeleyen hem de oyuncakçıda çalışmanın ne gibi toplumsal eşitsizlikleri –örneğin ırk, sınıf, cinsiyet– fark etmenin ya da yeniden üretmenin bir alanı olduğunu gösteren Williams (2006) iş etnografisini başarıyla uygulayanlardan bazıları. Benim bu listede en yaratıcı (ve kendi akademik dertlerime en yakın) bulduğum eser de Williams’ınki. *Oyuncakçının İçi* başlıklı bu kitap, düşük konumlu hizmet sektörü çalışanlarına hâkim olan “dünya yıkılsa da, işe gitmesem” bıkkınlığını, yüksek

8. Gerçekten “zihin açıcı” sıfatını fazlasıyla hak eden Karen Ho’nun bu çalışması sadece finansçıların ve bankacıların çalışma kültürüne ve Wall Street’in nasıl bir işyeri olduğuna dair değil, bu sektördeki “işçilerin” o mesleği yapanları nasıl dünyanın en zeki, kıvrak ve hızlı düşünen insanları olarak görmeye eğilimli olduklarından, sadece belirli “elit” üniversitelerden (ki onun da kendi içinde bir hiyerarşisi var) geliyor oluşlarına ya da “fazla çalışma” (*overwork*) koşullanmalarına kadar farklı veçheleriyle “neoliberalizmin prens ve prensesleri” olan bu insanlara dair çok ince nüanslarla bezeli bir portre sunuyor. Risk, başarı, fiyasko, kibir, bonus, yaratıcılık, girişimcilik, öngörülülük gibi mefhumlar yatırım bankacılarına ve finansçılara kendilerini var edecekleri bir kimlik kaynağı sunarken aslında dünyanın her yanına farklı biçimlerde yayılarak iş kültürleri ile bireylerin kendilerini algılayışlarını ve kendilerini başkalarına sunuş biçimlerini de etkiliyor. Bu bağlamda Carla Freeman’ın Barbados’ta yapılmış bir “girişimcilik etnografisi” olan ikinci kitabına da bakılabilir (2014).

müzik ve parlak ışıklardan başı döndüğü halde gülümseme ve kibar olma mecburiyetini, bütün gün ayakta durma zorunluluğunun yarattığı bel, sırt ve bacak ağrılarının acısını, Marx'ın üreticiyi kaale almayan “yabancılaşmış imalat” rejiminin bugün için bir yabancılaşmış tüketim sistemine dönüştüğünü, mağazadaki tek vurgunun (bin bir türlü hile ve desise ile) yalnızca satış yapma üzerine olduğunu ya da kapitalist yöneticilerin kutsadığı “ideal işçi” soyutlamasının çalışanlar için ne kadar dışlayıcı, küstürücü, aşağılayıcı ve yorucu olabileceğini sanki o oyuncakçılarda çalışıyormuşuz gibi anlatabiliyor ve bunları Amerika’da tüketimin, sınıfın ya da bireyselliğin tarihine ve bugününe dair keskin ve kuramsal derinliğe sahip analizlerle birleştirebiliyor.

Buraya kadar iş etnografisinin yakın geçmişini imalat ve hizmet diye ikiye ayırarak özetledim. Elbette, bu sınıflandırmanın içine rahatça konamayacak pek çok çalışma da var. Örneğin, Carol Wolkowitz’in iş ve beden kavramlarını beraber düşündüğü kitabı *Bedenler İşte* (2006), iş mefhumuna küreselleşme, mekân ve emek coğrafyası gözünden bakan *Çalışmanın Mekânları* (Castree ve diğ. 2004), bütün sosyal teoriyi iş dolayımıyla yeniden özetleyen *Toplumsal Kuram İşte* (Korczynski ve diğ. 2006) ya da çalışmanın sosyal bilimini yapma biçimimizi tekrar tanımlamayı ve esnetmeyi öneren *Yeni Bir İş Sosyolojisi* (Pettinger ve diğ. 2005). Bir başka düzlemde, neyin iş sayılıp neyin sayılmayacağını kesişiminde yapılan etnografik çalışmalar da benim yukarıdaki kesin sınıflandırmama girememekle birlikte oldukça önem arz ediyorlar. Söz gelimi, Meksika’da kahve üretimi ve “adil ticaretin” nasıl tecrübe edildiğine yakından bakan Jaffee (2007), Nikaragua’da lezbiyen aktivistlerin nasıl yaşayıp, çalışıp, savaştığına dair bir inceleme sunan Howe (2013), Dominik Cumhuriyeti’nde yoksulluk ve kayıtdışı işlerin nasıl küreselleşme ve turizm ile iç içe geçtiğinin canlı bir portresini çizen Gregory (2014), Brezilya şehirlerinde güzel olma tutkusunu ile estetik cerrahinin nasıl iç içe geçtiğini bu sektörde çalışan farklı kesimlerle konuşarak aktaran Edmonds (2010) ya da Bahia eyaletinde turizm, ırk ekonomisi ve seks işçiliğinin nasıl üst

üste bindiğini gözlemleyen Williams (2013), etnografinin geleneksel olarak en iyi yaptığı şey olan türlerin ve kategorilerin kesiştiği yerde ve neyin araştırma olup neyin olmadığına müphem bir hale geldiği anda dünyanın farklı köşelerinde işin ne anlama gelebileceğine dair yenileyici örnekler sunuyorlar.

Türkiye’de İşin Etnografisi

Türkiye’de işin toplumsal dünyası hakkında çalışan araştırmacılar arasında etnografik yöntemleri benimseyenler hâlâ oldukça küçük bir grup. Türkiye üzerine yapılan sosyal bilimlerin genelinde de olduğu gibi, araştırma ya çok genel ve yüzeysel anketlerin, bulunan veya ikna edilen insanlara uygulanmasıyla yapılıyor ya da sosyal bilimci, bir anda bir yere “mevzilenerek” olanı biteni gözlemleyip, belli sayıda insanla mülakat yapıyor. Her iki ihtimalde de çokça başkalarının düşüncelerini ve yazdıklarını kullanıyor, onların fikirlerini “yeniden” ele alıyor, çarpıştırıyor ya da sentezliyoruz. Bu anlamda Türkiye’de iş etnografisinin de, diğer toplumsal konular hakkındaki çalışmalarda olduğu gibi, fazlasıyla “temiz”, büyük oranda entelektüel emeğe dayalı, koltuktan fazla kalkmadan gerçekleştirilen, ziyadesiyle kitabi bir faaliyet olduğunu vurgulamalıyım ki, burada vereceğim örneklerin değerini daha iyi ifade edebileyim.⁹

Türkiye’de işçilerin tarihi ve çalışma hayatının geçmişi (Bayır 2000, Quataert ve Zürcher 1998), bu geçmişin feminist yorumla-

9. Eleştirilecek pek çok yanları olduğunu düşünsem de, bu yazıdaki amacım Türkiye üzerine üretilen sosyal bilim hakkında bir değerlendirme yapmak değil. Öte yandan, özellikle iş konusunda teslim edilmesi gereken yapısal ve kültürel bazı engellerin olduğu da bir gerçek. Ben doktora tezim için mağazalarda çalışıp tezgâhtarlık yaparken, tanıdığım tanımadığım herkese “zor duruma düştüğüm” ya da “parasız kaldığım” için çalışmadığımı açıklamak zorunda kalmıştım (Özbay 2010). Türkiye’de yüksek lisans ya da doktora yapan birisinin (ve elbette daha kıdemli akademisyenlerin) herhangi bir işte çalışma arzusunu kendisine, çevresine ve en önemlisi işyerindekilere izah etmesi oldukça güç. Ama bence yine de bu çabaya değer. Daha önemlisi, Christine Williams gibi 50’li yaşlarındaki bir profesörün gidip oyuncak dükkânlarında yarı-zamanlı çalışması, Türkiye’nin emek yapısı, çalışma kültürü ve işsizlik ortamında pek imkân dahilinde değil.

maları (Bartu Candan 2016, Makal ve Toksöz 2015), yoksulluk ve sosyal politikalar (Buğra 2008), sermaye sahiplerinin politika ve askerlerle ilişkileri (Ozan 2012), orta sınıf işsizliği (Bora ve diğ. 2011), işçilerin kültürü, gündelik hayatı ve duygulanım meseleleri (Coşkun 2013, Dinler 2014) hakkında değerli pek çok eser mevcut. Bunun dışında daha önce, evlere temizliğe giden kadınlar (Bora 2005), kapıcılar ve aileleri (Özyeğin 2005), fahişeler ve seks işçileri (Özbay 2017, Yıldırım 2002), beyaz yakalı eşcinseller (Öner 2015), göçmenlerin merdiven altı atölyeler ve imalathanelerdeki deneyimleri (Dedeoğlu 2008, Müftüoğlu 2005, White 2015), özel üniversitelerde çalışan akademisyenler (Vatansever ve Yalçın 2015), yöneticiler ve müdürler (Budak 2015), futbolcular (Ataçocuğu 2013), farklı şehirlerdeki çağrı merkezlerinde istihdam edilenler (Yücesan-Özdemir 2014), Konya’da bir organize sanayi sitesindeki işverenler ve işçiler (Durak 2011), Gebze’de otomotiv sanayinde çalışanlar (Öngel 2013), Akdeniz kıyılarındaki turizm işçileri (Aykaç 2009), bavul ticareti yapanlar (Yüksekler 2003), hizmet sektöründe çalışan tezgâhtarlar ve kasiyerler (Özbay 2015, Sarıoğlu 2016), öğretmenler ile eğitim politikası (Buyruk 2015) ve Marmara Bölgesi’nde kayıtdışı işlerde çalışan kadınlar (Kümbe-toğlu, User ve Akpınar 2012) hakkında da oldukça kapsamlı incelemeler yayımlandı.

Ayşe Buğra’nın derlediği *Sınıftan Sınıfa* (2010) başlıklı kitap, verdiği iş ve çalışma konulu bir dersteki öğrencilerinin dönem ödevlerinden oluşuyor. Bu yazı için bu kitabı daha da anlamlı kılan faktör de, Buğra’nın öğrencilerinin çoğunun hakkında yazdıkları alanda (mevsimlik tarım, film endüstrisi, futbol, eğitim, sağlık, ofis kültürü) bizzat çalışmış olmaları. Yıldırım Şentürk’ün “İstanbul, Kent Çalışmaları ve Unutulan Emek” (2014) başlıklı yazısı da içinde yaşadığımız ve her gün genişleyen, kent ekonomisi de o oranda çetrefilleşen İstanbul’da iş düzeni, çalışma rejimleri ve mekânsal ilişkileri tartışması açısından oldukça önemli. Şentürk, bizleri pek çok çalışma ve konu başlığı etrafında dolayştırıp, İstanbul’u ve genel anlamda kent ekonomisini daha önce pek de bakmamış olduğumuz

şekilde, bir emek merceğinden gösterirken, farklı emekçi tiplerine –örneğin, Kadıköy’deki Yazıcıoğlu Pasajı’nda çalışan “bilgisayarıcı” ve “yazılımcılara” ya da uluslararası firmalarda “aracı insan kaynağı şirketleri” marifetiyle “kiralık” olarak çalışan profesyonellere– ve farklı emek mekânlarına –örneğin, Karaköy hırdavatçılarına ya da kapanan cam fabrikalarına– götürüyor. Şentürk ile aynı kitapta yer alan bir diğer yazı, İslami ekonomi sektörü ve kalkınma bankalarında çalışan kadınların tecrübelerine odaklanırken, bir diğeri hazır giyim ve tekstil atölyelerinde çalışanlara ve bir başkası da evlerde bakıcı olarak çalışan Moldovalı göçmen kadınların yaşadıklarına ve sıkıntılarına yakından bakarak kent, iş ve farklı toplumsallıklar konusunda Türkiye’deki tartışmalara önemli kapılar açıyorlardı.

*

Gerek Türkiye’de gerek dünyada antropolojinin, diğer sosyal bilimler gibi –bence neoliberalizmin kuvvetlendirdiği eşitsizlikler, adaletsizlikler ve çarpıklıkların iyice berraklaşması sebebiyle de– ekonominin kültürlerine ve kültürün ekonomilerine daha çok odaklanacağını ve bu kapsamda iş ve çalışma etnografilerinin de (işsizlik, güvencesizlik, borçluluk, prekaryalaşma gibi konularla beraber)¹⁰ sayıca artacağını düşünüyorum. Sayı arttıkça hem etnografik örnekler birbirinden ayrışacak ve daha önce bakılmayan mesleklerle ve işyerlerine yönelen araştırmalar farklılaşarak çoğalacak (mesela reklam ve “yeni medya” ajanslarında iş etnografisi için Moe-ran 2007) hem de kuramsal sorular, siyasi yönelimler ve yazım-aktarım teknikleri çeşitlenecektir.¹¹

10. Örneğin, *İşsizlik Antropolojileri* başlıklı çok yeni bir derleme kitap: Kwon ve Lane 2016.

11. Örneğin işi Marksizm, feminizm ve çalışma-karşıtı politikalar aracılığıyla yorumlayan bir kitap için bkz. Weeks 2011.